

ASPECTE DE SEMANTICĂ CONTRACTUALĂ DUPĂ ÎNSEMNĂRI PE CARTEA VECHĂ DIN ȚARA SILVANIEI (SECOLELE XVII-XIX)

După unele orientări istoriografice actuale, alături de arheologie și procesarea datelor statistice pe calculator, semantica istorică devine una din direcțiile practice cele mai importante din punctul de vedere al viitorului medievalistici¹.

Încă de la începutul deceniului șapte al secolului trecut, în revistele academice românești încep să apară primele traduceri privitoare la experiența europeană în cercetarea vocabularului unei limbi², în ideea aplicării acestor cercetări și în spațiul istoriografic³, dinspre marii româniști străini venind, de altfel, și primele roade ale analizei vocabularului politic pașoptist românesc, cu arsenalul metodologic al semanticii istorice⁴. Față de acea perioadă de pionierat, când studiile realizate erau, în genere, opera singulară a unor lingviști, astăzi, grație muncii de echipă și a demersului științific interdisciplinar, dispunem de cercetări substanțiale asupra semanticii politice iluministe transilvănene, ca să dăm cel mai elocvent exemplu în plan național⁵.

O operațiune de identificare a unor “câmpuri semantice” în structura însemnărilor de pe cartea românească veche din Țara Silvaniei, vom încerca să întreprindem și noi în cele de mai jos, nu înainte de a pune în evidență unele aspecte legate de investigarea acestora ca paratexte olografe, atât în plan formularistic (retoric) cât și în dimensiunea lor simbolică (ritualistică).

Retorica și ritualistica donației (paratextologia)

Formularistica. La fel ca oricare domeniu de cunoaștere științifică, în condițiile erei digitale, istoriografia cărții cunoaște, pe zi ce trece, noi dimensiuni și direcții de cercetare, manifestate atât în legătură cu aspectul reic, material al cărții, adică al cărții ca obiect: “produs fabricat, articol comercial, obiect de artă”⁶, cât și asupra conținutului; cum precizează Albert Labarre, în apreciată sa sinteză: “cartea înseamnă înainte de toate text, care este rațiunea sa de a fi”⁷.

---

¹ Vezi Guerreau 2001, p. 167- 208. Autorul, printre alte lucrări remarcabile în domeniu, amintește de R. Kosellek, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt an Main, 1979, și O. Ehrismann, *Volk: mediävistische Studien zur Semantik und Pragmatik von Kollektiven*, Göppingen, 1993.

² Bahner 1961, p. 193-203; X, 1961, 4, p. 304-311; Bahner 1977, p. 194-203.

³ Trenard 1972, p. 423-448.

⁴ Bahner 1967; Bochmann 1970, p. 869-873.

⁵ Vezi Teodor *et alii* 2002, Stanciu 2005, p. 85-152.

⁶ Labarre 2001, p. 13.

⁷ *Ibidem*, p. 13.

Totuși, un al treilea volet al cercetării în planul istoriei cărții s-a profilat tot mai adânc pe ceea ce Gerard Genette numește “paratextul” cărții⁸; în cazul nostru, nu paratextul auctorial sau cel editorial, care, de regulă, sunt tipărite, ci fiind vorba, aici, de rândurile marginale olografe, adăugate ulterior și care, deci, nu aparțin conținutului propriu-zis, tipărit al cărții: însemnările marginale, notițele de mână, sau, cu alte cuvinte, *marginalia* manuscrise, situate, mai totdeauna, paralel cu textul în sine.

Mai ales, după impunerea lucrărilor lui Donald F. McKenzie, consacrate bibliografiei materiale sau sociologiei textelor⁹, studiul acestor *marginalia* a devenit temă de seminar universitar și subiect de celebre prelegeri. Un eminent specialist în acest “câmp literar” este cunoscutul istoric al cărții și lecturii, francezul Roger Chartier, care conduce un seminar pe tema: *Marginalia: les écritures du lecteur à l'époque moderne*¹⁰. Seminariile pe această temă ale lui R. Chartier sunt, firește, cea mai evidentă dovadă a importanței istoriografice acordată, din ce în ce mai mult, acestor “marginalia”.

Numai că, deși însemnările de pe cartea modernă europeană, cele pe care le-a studiat reputatul istoric al culturii amintit mai sus (“reacții de lector”, “indicații regizorale”, însemne ale unor “proprietari succesivi” etc.) și chiar dacă acestea (ca toate, de altfel) reprezintă în sine o “matrice a practicii lecturii” (R. Chartier), ele nu seamănă, în bună măsură, cu cele existente pe cărțile noastre vechi. Deși, la fel ca acestea, constituie o sursă aproape inepuizabilă pentru investigația științifică, fie aceasta istoriografică, bibliologică sau cultural-antropologică etc.

Tipologic vorbind, pe ansamblu distingem, mai întâi, categoria însemnărilor de danie, cele care consemnează “târgul cărții”¹¹; singurele, în fapt, care nu rănesc cumva litera propriu-zisă a cărții, adică nu fac imixtiune/-intruziune în textul mai mult sau mai puțin (con)sacrat al acesteia¹² și întrunesc toate

⁸ Genette 1987, p. 7-19 și *passim*. O sinteză asupra noțiunii de paratext literar se găsește la Roșian-Cornea 2002, p. 4-20.

⁹ McKenzie 1986, McKenzie 1991, McKenzie 2002. Despre acest autor vezi: Chartier 1998, p. 255-268, Chartier 2008, p. 16-19.

¹⁰ Seminar înregistrat video pe site-ul AAR (Les Archives Audiovisuelles de la Recherche), pagină coordonată de Fundația “Maison des Sciences de l'Homme” din Paris (www.semioweb.msh-paris.fr-Video).

¹¹ Și nu, după părerea noastră, “târgul de carte” (Mălinaș 2006), sintagmă care vizează o “piață a cărții/cărților”, organizată ad-hoc; pe când, “târgul cărții” se referă la actul intrării ritualistice, prin donație, a unei anumite cărți în posesiunea unei biserici, fiind considerat un “cronotop al sărbătorii”. În acest sens, vezi Oros 1997, p. 74-76.

¹² Toate celelalte categorii de însemnări prezente pe filele cărților vechi, cele care se abat de la aceste structuri, fiind mai degrabă de “ego-grafie”, se află – din punctul nostru de vedere –, într-o bună măsură, sub incidența modernității. Sub o astfel de pecete se află și însemnările care, prin conținutul lor, vorbesc despre scris și lectură în concepția copiștilor și cititorilor din mediul elitist rural al secolelor XVII-XIX, studiate de noi în Oros 2008.

atributele spre a fi considerate ca izvoare primare, ca documente de sine stătătoare. *Corpus*-ul acestui tip de “paratexte olografe” constituie, după opinia noastră, domeniul de studiu a ceea ce noi am numit paratextologia.

Recent, la noi, însemnările de acest fel au fost studiate, în principal, fie prin prisma morfologică (când se afirmă că acestea au structura diplomatică a actelor de cancelarie medievală)¹³, fie dintr-un unghi de vedere sintactic (și atunci vorbim de o retorică a nuncupației, adică: însemnarea este analizată din perspectiva structurii și sintaxei actului donației)¹⁴.

Un adept al analizei de tip morfologic (“structurală”) și, de fapt, cel care, probabil, pentru prima oară, a intuit factura diplomatică a însemnărilor de danie, prezente doar pe cartea românească veche, este Constantin Mălinaș. Acesta, în mai multe rânduri, a atras atenția asupra chestiunii și a exemplificat amănunțit acest lucru, chiar sub titlul: *Formulele diplomatice caracteristice ex librisului românesc vechi*¹⁵.

Astfel, spune profesorul orădean: “Pentru analiza structurii ex librisului românesc, ca sursă primară de informare, izvor, deopotrivă utilizabil în evantaiul științelor istorice, se pretează sistematizarea formulărilor lui după criteriile și terminologia prin care diplomația definește forma de redactare și părțile constitutive ale documentelor (acte), emanaate din același spațiu românesc ca și cartea”¹⁶. Dar, cel mai bine se poate constata această situație, exemplificând-o printr-o aplicație concretă (într-o formă simplificată), la o însemnare de pe filele unei *Evanghelii* de București (1723), exemplarul bisericii din Valcău de Sus (SJ):

INVOCAȚIA: *Cu mila lui D<umne>zeu și cu puterea Fiului și Duhului Sfânt*

NARAȚIA: *am cumpărat această sfântă carte, anume Evanghelie cu 15: forinți și 2 măriși,*

INTITULAȚIA: *eu, On din Drighiu,*

DISPOZIȚIA: *pentru sufletele viilor și a morților, anume On și Ion, Sim<i>on și Floare și cu tot rodul lor să aibă a pomeni în mâna cui va cădea această sfântă carte*

SANCTIUNEA: *și de la besereca de Drighiu să nu o streinează și care ar străina și ar vinde pe bani sau o ar celui sau o ar zălogi să-<l> înghiță pământul de viu [...] și blăstămul celor 3 sute și 18 de sinți de la Nicheia.*

COROBORAȚIA: *Și o au scris când au fost sobor în Drighiu și protupop Ion de la Boian și notariș sfântului Săbor Ion Ștefan de la Bădăcin.*

DATA: *Mesja feurar 14: 1735*¹⁷.

¹³ Punct de vedere îmbrățișat și dezvoltat de către Mălinaș 1993, p. 17-22.

¹⁴ Direcție promovată – după modele franceze – la Radosav 1995, p. 164-198.

¹⁵ Mălinaș 1995, II, 1, p. 170-174; Mălinaș 2006, p. 425-447.

¹⁶ Mălinaș 1995, II, 1, p. 170.

¹⁷ În redarea textului însemnărilor am procedat după normele de editare practicate de către Institutul de Lingvistică “Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București: a) omisiunile (de litere sau cuvinte) datorate scribului au fost marcate între paranteze unghiulare (< >); b) reconstituirea unor litere sau cuvinte aflate în porțiunile deteriorate ale textului s-a reproduș între paranteze drepte ([ ]);

Într-un studiu recent, publicat în volumul omagial dedicat academicianului Gabriel Ștrempel¹⁸, C. Mălinaș revine asupra acestui tip de analiză a însemnărilor de danie, exploatănd problema pe o cazuistică mult mai extinsă, scoțând în evidență tradiția fenomenului la noi, originat în zapisele private de pe timpul lui Mircea cel Bătrân, fiind identificate, până acum, nu mai puțin de 17 astfel de “tipare”, de tipuri de formule diplomatice ca în exemplul de mai sus. Varietatea acestora în raport cu o “completitudine deplină cu modelul de formular” ideal confirmă, încă o dată, ipoteza autorului cum că, la baza redactării însemnărilor, exista un “formular subsidiar, care funcționa cu rol de model în mentalitatea scriitorului popular”¹⁹ și că, în afara faptului că surprind semantica contractuală, constituie, în același timp, și o veritabilă “unitate de prelucrare biblioteconomică a acelei entități bibliografice”²⁰, care este cartea cu însemnarea respectivă.

Deci, în concepția noastră, paratextologia are ca domeniu de cercetare *corpus*-ul însemnărilor olografe, de tip *ex libris* pe cartea românească veche, pe care le studiază atât din punct de vedere formal (paleografic, diplomatic), cât și în raport cu conținutul lor, ca documente istorice primare.

Cadrul simbolic. Dacă, după cum s-a putut observa, din punct de vedere retoric, adică al modului de expunere, chestiunea este lămurită, ne rămâne să accedem, cumva, în cele de mai jos, și dincolo de acest prag – în ultimă instanță formal – anume, spre partea nevăzută a lucrurilor, cea care privește recuperarea cadrului simbolic al faptelor; altfel spus, recuperarea reziduurilor rituale care mai pot fi intuite/depistate în acest caz, desigur, numai printr-o hermeneutică adecvată. Schițăm, doar, problema²¹, prin evidențierea aici a patru aspecte: a) valoarea simbolică/sacră a cărții (atributul de sfântă); b) semnificația pomenirii; c) pomelnicul sau despre numele înrămate; d) semantica blestemului ca legare magică²².

a) Pentru valoarea simbolică a cărții, bibliografic putem trimite la un capitol superb din cartea *Practica fericirii. Fragmente despre sărbătorească*, de Paul P. Drogeanu²³, capitol sugestiv intitulat “Destinele cărții sau despre grădina lui Adonis”, cu toate că acest atribut simbolic conferit cărții se poate lesne

---

c) absența unui cuvânt sau a unor cuvinte imposibil de reconstituit a fost marcată prin trei puncte încadrate între paranteze drepte [...]; d) lecțiunile nesigure sunt urmate de semnul interogativ încadrat între paranteze rotunde (?) și e) întreruperea textului efectuată de noi în diverse situații a fost notată în transcriere prin trei puncte între paranteze rotunde (...). Sublinierile prin boldare ne aparțin.

¹⁸ Mălinaș 2006, p. 425-447.

¹⁹ *Ibidem*, p. 446.

²⁰ *Ibidem*, p. 447.

²¹ Vezi Oros 2001, p. 55-57.

²² Despre acest ultim aspect vezi Oros 2006, p. 583-586.

²³ Drogeanu 1985, p. 312-329.

constata și din cuprinsul majorității însemnărilor de danie de pe cărțile românești vechi, mai ales în partea numită „narație”, unde, de regulă, identificarea și definirea cărții este făcută cu atribute sacre²⁴: “această sfântă carte”, “această sfântă și dumnezeiască carte”; deci, o considerație anticipată, subînțeleasă prin sacralitatea textului conținut/conținutul sacru al textului, și nu obținută prin vreo sfințire ulterioară, așa cum se procedează, de obicei, cu celelalte obiecte de cult²⁵.

b) Pentru a detecta/contura semnificația pomenirii este necesar să lămurim care sunt cadrele temporale și spațiale proprii mentalității omului medieval, multiplele “timpuri” în care acesta se mișcă și, în mod special, ar trebui să definim timpul liturgic și timpul-veac²⁶. Dar, pentru aceasta, să vedem, mai întâi, ce se înțelege prin simbol și prin gândirea simbolică/magică, servindu-ne de un lung citat din Jacques Le Goff, spre a ajunge, cu autorul, în finalul citatului dat, la sensul formulelor de danie, în speță la acela al pomelnicelor din însemnările despre care era vorba:

“Este destul să se gândească cineva la etimologia cuvântului «simbol» ca să înțeleagă locul pe care l-a ținut gândirea simbolică nu numai în teologia, literatura și arta Occidentului medieval, dar și în utilajul său mental. (...) Simbolul este un semn de contract. El este o referință la o unitate pierdută, el reamintește și cheamă o realitate superioară și ascunsă. Dar în gândirea medievală, «fiecare obiect material era socotit ca o prefigurare a unui lucru corespunzându-i pe un plan mai înalt, și devenea astfel simbolul său». Symbolismul era universal și actul gândirii era o neîncetată descoperire de semnificații ascunse, o constantă «hierofanie». Căci lumea ascunsă era o lume sacră, și gândirea simbolică nu era decât forma prelucrată, decantată, adusă la nivelul învățaților, a gândirii magice, în care era scaldată mentalitatea comună. (...) Trebuiau mereu găsite cheile care să forțeze ușile lumii ascunse, lumii adevărate și eterne, aceea în care puteai afla mântuirea. Actele de devoțiune erau acte simbolice prin care omul căuta să facă gestul necesar pentru a fi recunoscut de Dumnezeu și a-l sili să se țină de contractul încheiat cu el. Formulele de danie, în care donatorii se refereau la dorința lor de a-și mântui sufletele în felul acesta, indicau această tranzacție magică prin care Dumnezeu devenea îndatoratul donatorului, și era constrâns să-l mântuie. Tot astfel, obiectul gândirii consta în găsirea cheilor care să deschidă porțile lumii ideilor”²⁷.

De-abia acum credem că vom înțelege mai bine și mai profund sensul sintagmelor prezente în aproape toate însemnările de pe cărțile vechi (sintagme uneori vădit uitate din spațiul cercetării, mai ales *in dürftige Zeit*, în vremuri totalitare), precum: “ca să fie dator a-l pomeni la sfintele rugăciuni, pre el și tot rodul lui anume” și “ca să fie pomană până <la> a șapte viță și sămânță”²⁸,

²⁴ Mălinaș 2006, p. 435.

²⁵ În aceeași ordine de idei, vezi: Leu 1996, p. 15-18; Ofrim 2001, p. 45-46 și *passim*.

²⁶ A se vedea explicațiile la Le Goff 1986, I, p. 91-134, și Bernea 1985, p. 146-156.

²⁷ Le Goff 1970, p. 428-429.

²⁸ *Molitvenic*, Blaj, 1784, exemplarul de la Bodia. *Apud* Cănda 1982, p. 386-387.

“adecă la moșii lor să le fie pomană lor și seminții lor câți se vor hălădui dintrânșii”²⁹, “ca să fie pomană vecinică lor și neamului lor pân-a șeptea și a opta sâmbânță”³⁰ ș.a.m.d., formule precedate sau urmate, deseori, de șiruri lungi de nume, așa-numitele pomelnice.

c) Cine a răsfoit cărțile noastre vechi a putut să-și dea ușor seama de faptul că multe dintre însemnări, mai ales cele care cuprind pomelnice, sunt scrise pe marginile de jos ale paginilor, pe răstavul sau pe rama acestora – cum se mai spune, pe foile preliminare sau pe copertile interioare; extrem de rar în interiorul textului sau în cel al oglinzii paginii. Care va să zică, avem de-a face cu „nume înrămate” – dacă e să fructificăm aici o idee dintr-o extraordinară carte a lui Victor Ieronim Stoichiță, *Efectul Don Quijote. Repere pentru o hermeneutică a imaginarului european*³¹. Despre o atare imagine în oglindă (a paginii, în cazul nostru), iată ce spune cunoscutul profesor de istoria și teoria artei de la Freiburg (Elveția), urmărind istoria „numelor înrămate”, respectiv evoluția semnăturii autorilor pictori, deplasarea acesteia, în timp, din zona paratextuală în spațiul intratextual: “Spațiul predilect al semnăturii este un spațiu liminar: rama sau (și pasul este evident) primul plan al tabloului. (...) Spațiul scris se definește ca o graniță între lumea ficțiunii și cea a realității și, în același timp, ca o posibilă sudură între cele două”³².

Însăși înscriserea/înșirarea numelor într-o “carte sfântă” simbolizează, până la urmă, inserarea acestora (a persoanelor, a sufletelor lor) în lumea descrisă în acea carte, chiar dacă – până la Judecata de Apoi – numai în calitatea de martor al (sau în vecinătatea) acelei lumi paradisiace, eterne, făgăduite – aflate, deci în/pe marginea lumii/textului respectiv (Să fie o posibilă proiecție a Purgatoriului?)³³. Ca să dăm un astfel de exemplu, pe un manuscris din Sălaj, realizat pe la anul 1700, se află trecut numele copistului popa Lup, în interiorul unei troițe desenate pe marginea laterală a paginii³⁴; marele pictor și gravor german Albrecht Dürer (1471-1528) își scria numele pe o piatră funerară pictată în interiorul tabloului³⁵.

Legat de aceasta, credem că s-ar putea dezvolta, aici, un aspect privind conservarea memoriei colective a comunității și întreținerea ei în timp prin repetiție (poate chiar în înțelesul deleuze-ian al termenului)³⁶, adică tocmai prin aceste pomelnice și pomeniri ale celor care au devenit un fel de “istorie

²⁹ *Noul Testament*, Bălgrad/Alba Iulia, 1648, exemplarul de la Bozna. *Apud* Cănda 1982, p. 359.

³⁰ *Evangelhie*, Blaj, 1765, exemplarul de la Benesat. *Apud* Cănda 1983, p. 550.

³¹ Prima parte a capitolului cărții amintite, *Imagini în oglindă*, poartă chiar acest titlu: *Nume înrămate* (p. 163-188).

³² Stoichiță 1995, p. 164-165.

³³ Vezi Le Goff 1995, II, p. 245-248.

³⁴ Ms 2482 BCU Cluj-Napoca, *Liturghii*, copist popa Lup din Chechiș, sec. XVIII, f. 26.

³⁵ Albrecht Dürer, *Adorarea Trinității*, *apud* Stoichiță 1995, p. 172-173.

³⁶ Deleuze 1995, p. 437 ș.u.

sufletească” – am putea spune –, pe de o parte, iar pe de alta, pornind de la clauzele stipulate în însemnări, am putea deschide un subiect privitor la truda imensă, privegherea continuă și grija supremă depuse pentru păstrarea, din neam în neam, a cărții de cult, cea pusă în slujba comunității și păstrătoare a zestrei sale spirituale, dar și, mai ales, simbol al identității sale naționale și confesionale.

În continuare, vom face câteva considerații despre posibilele urme ale cadrului ritualic al donației cărților de cult. Evident că nu poate fi vorba, în acest caz, de un rit cu ceremonial, festiv adică, în genul ritualului vasalității sau al încoronării etc., primul descris magistral de către J. Le Goff în cartea sa *Pentru un alt Ev mediu*³⁷ și la care suntem datori să trimitem, pentru înțelegerea problemei, cum, la fel de bine și de necesar este să trimitem la lucrarea lui E. Bernea, *Cadre ale gândirii populare românești*³⁸. Pornind de la aceste surse, în analogie cu ritul simbolic al vasalității, descris, cum spuneam, de J. Le Goff și, evident, păstrând proporțiile față de acesta, vom încerca să vedem care anume sunt reziduurile ritualice privitoare la actul de danie a cărților de cult (“târgul cărții”, în cazul nostru), exemplificat pe *ex libris*-urile³⁹ selecționate de noi (vezi *infra*). Pe scurt, și fără pretenția de a fi dezvoltat măcar chestiunea, considerăm că, ceea ce asigură realmente cadrul/ansamblul ritualic despre care este vorba sunt următoarele:

1) Natura contractuală a acestor însemnări, formularistica solemnă a lor, după cum s-a văzut din exemplele citate;

2) Locul/împrejurarea/spațiul în care se petrece întocmirea actului/însemnării de danie și desfășurarea solemnă a faptului ca atare. Iată ce spune ilustrul teolog rus Vladimir Lossky despre semnificația simbolică a cadrului ritual:

“O icoană, o cruce, nu sunt numai *chipuri* pentru a îndrepta imaginația noastră în timpul rugăciunii; sunt centre materiale în care stă o energie, o dumnezeiască putere care se unește cu arta omenească.

La fel, aghiasma, semnul crucii, cuvintele Scripturii citite în timpul slujbei, cântarea sfântă, obiectele cultului; podoabele bisericesti, tămâia, lumina lumânărilor sunt simboluri în sensul realist al acestui cuvânt, semne materiale ale prezenței lumii spirituale. Simbolismul ritual este mai mult decât o reprezentare care se adresează simțurilor pentru a ne reaminti realitățile de ordin duhovnicesc. Cuvântul *anamneză* nu vrea să însemne numai *reamintire*. El arată mai degrabă o inițiere în taine, descoperirea unei realități mereu prezentă în Biserică. În acest sens, Sfântul Maxim Mărturisitorul vorbește despre simboluri liturgice.”⁴⁰

iar mai sus-amintitul J. Le Goff⁴¹ este cel care întărește afirmațiile lui Vl. Lossky,

³⁷ Le Goff 1986, II, p. 173-251.

³⁸ Bernea 1985, p. 133-228.

³⁹ Asupra noțiunii de *ex libris* extinsă la cartea românească veche, vezi Mălinaș 1993, p. 17-22.

⁴⁰ Lossky 1993, p. 218.

⁴¹ Le Goff 1986, II, p. 228.

după cum am avut deja ocazia să demonstrăm atunci când am prezentat cadrele simbolice întâlnite în însemnările de pe cărțile românești vechi din Sălaj⁴².

3) O altă condiție pretinsă de planul simbolic este cea a existenței martorilor, a unei asistențe alese.

În acest ultim sens, ca parte “aplicativă” pe cazuistica însemnărilor de pe cărțile românești vechi din Țara Silvaniei, vom vorbi, în continuare, despre “câmpul semantic” al “dreptății” cărții.

Un câmp semantic: “dreptatea” cărții

Odată cumpărată și dăruită pomană bisericii unei comunități⁴³, spre a deveni funcțională în cadrul regimului sacru al ritualisticii religioase, cartea va fi integrată între celelalte podoabe sau cărți, prin “așezarea”⁴⁴ ritualică și definitivă a acesteia în biserică, fapt consemnat adesea: “Acest sfânt și dumnezeiesc molitvenic este a lui popa Constantin Cuște și o amu cumpăratu din Blaj, fiind la teologhie în anul 1802 și **l-au așezat întâie în Gârcei**” (*Molitvelnic*, Blaj, 1784, exemplarul de la Gârcei)⁴⁵; “și o au dat la beserecă din Badon pomană la băserecă **și o au așezat ca dela ace beserecă să nu o poată lua sau sminti nici frații, nici soră sau altul**” (*Strasnic*, Blaj, 1753, exemplarul de la Badon)⁴⁶; tot pe aceeași carte, exemplarul de la Corni, putem citi: “[...] Toader Popii din Corni și a vândut proto-pop Vaselie A<n>dreica de la Noțig și paroh popa Onuț Băițanul diac Popa Alexie Horotanul, **așezară această c[art]e în besereca cornenilor <până> la perire ei (...)** 1799”⁴⁷. Sinonime așezării cărții, de cele mai multe ori, sunt: “pusul în biserică”, “datul în mâna popii”, “lăsatul cu limbă de moarte” (“Să să știe că aceste <sfinte> cărți, anume Păucenie și Testament, l<e>-am lăsat eu Poj<ar>(?) Iancu sf<i>ntii besereci ca să fie poman<ă> pe viță, pe sămânță, **și le-<a>m lăsat cu li<m>bă de moarte înainte<a> o<a>minilor**”)⁴⁸, pentru totdeauna, în acea biserică.

În economia însemnării de danie, actul așezării simbolice, al “împăcării cărții”⁴⁹, luat în toate solemnitățile lui, este însoțit de “dreptățile” cărții, specifice cadrului ceremonial al acestui act de “investitură” a cărții liturgice. Astfel, la 1669, un exemplar din *Cazania lui Varlaam* (Iași, 1643) era vândut diacului din Chelinta, sub clauza neînstrăinării cărții din familie, întărită astfel: “Dreptate

⁴² Oros 1997, p. 74-76; Oros 2007, p. 43-49. Vezi și Ștefănescu 2004, p. 358-362.

⁴³ Despre “darul-carte” și funcțiile sale, vezi Ștefănescu 2004, p. 337-364, Ștefănescu 2006, p. 206-218.

⁴⁴ Asupra polisemantismului cuvântului “așeza” vezi *Dicționarul Limbii Române*, tom I, partea I (A-B), București, 1913, p. 304-310.

⁴⁵ Depozitul eparhial CVR Catedrala “Sf. Vinere” Zalău, inv. nr. 510.

⁴⁶ Cănda 1982, p. 372.

⁴⁷ Socolan 2005, p. 204.

⁴⁸ Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643, ex. de la Șimleu Silvaniei, Biblioteca Județeană Cluj, inv. 310751.

⁴⁹ Cum am găsit scris într-o însemnare pe un *Antologhion* de Râmnic (1737), exemplarul de la Valea Lungă (SJ).

este Mogoș Gavrilă din Lucăcești, a doilea Pavel Ion din Peterite, a **trei[lea]** Jurca Petrul din Lucăcești⁵⁰. De asemenea, pe o *Evanghelie* (București, 1723, exemplarul de la Chilia – SM), cu circulație în proximitatea de nord-est a Țării Silvaniei, în zona Codrului, la 1774 era consemnat că “**Trei dreaptăți s-au aflat**: întâi Blagă Ion, al doilea Pop Grigore, al triile Lup Flore, cum că popa Alexe a lăsat această carte Evanghelie, **o au lăsat la** biserica de la Tilie pomană⁵¹, un prim înțeles fiind, aici, acela de “martori” ai așezării solemne a cărții în biserică, iar numărul de trei era stipulat și în pravilele contemporane⁵².

Totuși, o altă conotație dă nota dominantă termenului de “dreptate”, aceasta fiind legată mai degrabă de actul scris, de “hârțile justificative” (die *Gerechtsame Dokumente*)⁵³ ale cărții, cele care definesc noul statut de proprietate și folosință al acesteia. Pe exemplarul de la Meseșeni de Jos, din *Chiriadromion* de Bălgrad (1699), la sfârșitul unei însemnări interesante (1751), care ne mărturisește despre darea cu zalog “în mâna lui Rus Ion din Șeredii”, drept 21 de florinți, a două cărți proprii, de către popa Dimitrie care, între timp, murea la Aleșd; și cum pe acestea “le-au dat cu zi în 2 săptămâni, iar plinindu-se zua și neviind popa Dimitrie la cărți iar <lui> Rus Ion fiindu-i nevoie de bani au îmbiat pre mulți preoți să le plătească, și aflându-s<e> popa Ion de la Cățulul Rumânesc l-au plătit cu 21 de florinți cu zi 2 săptămâni și i-au feleluit Rus Ion că nime nu le va putea lua de la popa Ion, nici dela feciorii lui ce vor fi la dânșii în viața lor”, însuși scriptorul se autodefinește astfel, încheindu-și “zapisul” cu precizarea că: “**Dreptate au fost popa Ursan de la Șeredii**. Vleat 1751, msța dek. 5 dni⁵⁴”.

Mai explicit și mai complet, din perspectiva stiliconarului însemnării, este popa Grigorie din Borza, care, pentru aceasta, un deceniu mai târziu, utiliza sintagma “zapis de dreptate”: “Scris-am eu, popa Grigorie din Borza, **zapis de dreptate pre această sfântă carte**, Evanghelie, cum că o am cumpărat eu, popa Grigorie, pe banii mei și-i a mea, că o am cumpărat de la diiacul Petrea din Reci [= Recea], în târgul din Cluj. Martor îmi iaste popa Nicolae din Gâlgău și popa Pașcă din Jac și alți oameni de cinste încă au fost, până am dat banii 15 fl., tocma în mijlocul piațului în Cluj (...) 1762 luna lui octombrie 7 zile” (*Evanghelie*, București, 1760, exemplarul de la Moigrad)⁵⁵.

Concomitent cu expresia “zapis de dreptate” sau, simplu, “zapis” – *slavonismu inutile*, cum este cotate în *Glossariu* lui A. T. Laurianu și J. C. Massimu⁵⁶ – într-o serie de însemnări se întrebuintează și denominația de “scrisoare”: “Popa

⁵⁰ Exemplarul de la Țicău, vezi Dudaș 1983, p. 397.

⁵¹ Bărnuțiu 1998, p. 31; Radosav 1995, p. 196.

⁵² De exemplu, în *Pravilniceasca condică 1780*, București, Editura Academiei RPR, 1957, p. 112.

⁵³ Fugariu 1983, II, p. 824.

⁵⁴ Cănda 1982, p. 361.

⁵⁵ *Apud* Dudaș 1990, p. 223-224.

⁵⁶ Laurianu, Massimu 1871, *sub voce*. În însemnări mai apar diferite forme corupte ale termenului: “zapistu” (1804), “au zăposluit” (1855) pentru “a redactat”, “zapisuș” ș. a.

Nicolae. Gâlgău, anu 1769 [...] **și cine l-ar fura sau ar strica această scrisoare să fie anatima și afurisit și blăstămat de 3 sute <și 18> de părinți sfinți din Nichie**” (*Apostol*, București, 1743 exemplarul de la Gâlgău Almașului)⁵⁷, sau, la fel, ne “înștiințează” popa Ștefan din Supuru de Sus, “tuturor cui să cuvine”, despre cumpărarea, la 1774, a unui *Octoih* de Râmnic (1750), “cu banii s. besearce a Supurului de Sus, iar cu 18 florinți vonași anume și pe sama aceieși s. besearci iaste dată **supt această condiție** ca nime să nu o poată lua sau zminti de la aceeași bisearcă, nici într-o formă, despre care, **pentru mai mare încredințare fac această scrisoare cu numele meu întărită înaintea acestora oameni de omenie și curatori**”⁵⁸.

Evident că intenția noastră nu este aceea de a epuiza, dintr-un punct de vedere sau altul, cazuistica însemnărilor de pe cartea românească veche de secol XVII-XIX, diseminată pe arealul Țării Silvaniei, ci, cum s-a văzut, să punem în evidență faptul că frecvența unor termeni utilizați în redactarea acestor însemnări, în special a celor de danie, care consemnează “târgul cărții”, dezvăluie nu numai anumite cutume juridice, ci și unele elemente de drept scris românesc, urmând vechile pravile domnești, fiind indicii ale unei anume culturi de ordin juridic existente în rândul clerului românesc din această perioadă, cultură prin care, alături de valorile religioase, biserica realiza, în jurul cărții, semnificative solidarități sociale și identitate la nivelul comunităților rurale; așezarea cărții “pe prestol”, cu “zapis supț afurisenie”, adică “supt legea sfinților părinți dată”, reprezintă, în cele din urmă, “orânduiala”, “împăcarea cărții” sau “buna ei așezare” (C. Noica) în ordinea valorică a comunității.

IOAN OROS

**ASPECTS OF CONTRACTUAL SEMANTICS IN ANNOTATIONS ON OLD BOOKS
FROM THE COUNTY OF SILVANIA (XVIITH-XIXTH CENTURIES)**

ABSTRACT

Starting with the western tradition in the field and revealing the successes of the historical semantics in Romanian scientific research, the author is trying to identify several semantic fields in the structure of the annotations on old books from the County of Silvania. While pursuing this, several aspects related to the investigation of these annotations as holographic paratexts are revealed, both at the formularistic level (the rhetorical level), and in their symbolical dimension (ritualistic).

⁵⁷ Cânda 1983, p. 545.

⁵⁸ *Apud* Bărnăuțiu 1998, p. 91-92. După cum se poate observa, în însemnarea aceasta, datată 1774, este utilizată noțiunea de “condiție”, cu sensul de clauză.

The author shows the fact that, in the historiography of the book, a new direction of research is based more and more profoundly on what Gerard Genette calls the paratext of the book; in this case, it is the marginalia of the manuscripts, especially those recording “the book deal”, situated almost every single time parallel to the text itself, having the diplomatic structure of the acts issued by the medieval chancellery and being classified as primary resources. The Corpus of this type of holographic paratexts constitutes the field of study for what the author calls paratextology.

As far as the ritualism of the act of donation is concerned, in order to restore the symbolic framework of the facts, four aspects related to the imaginary of the writing are emphasized: the symbolic/sacred value of the book, the significance of the names mentioning as “framed names” and also of the semantics of the curse as magical binding, on one hand, and on the other hand, the author presents several considerations related to the ritualism itself of the act of donating religious books, relative to the elements that ensure the ritualistic frame: the contractual nature of these annotations with their solemn formularization, the place/the occasion/ the space where the act of donation takes place and the ceremonial fact itself.

Another condition imposed by the symbolic level is that of the existence of witnesses, of a chosen assistance. In this sense, as applied research of the annotations on old books from the County of Sylvania, the author suggests a description of the “semantic field” of the “justice” of the book. Once the book was bought and presented as a gift to the community church in order to become a functional part within the sacred regime of the religious ritual, the book would be integrated among other books or religious ornaments, by a certain ritualistic and final “placement” of that particular book inside the church.

In the economy of the annotation for donations, the act of symbolic placement, of the “book settlement”, considering all its solemnities, is accompanied by the “justice” of the book, specific to the ceremonial frame of this act of “investing” the liturgical book, as the main meaning is here that of “witnesses” of the solemn placement of the book inside the church. Another connotation that grants the dominant note to the term “justice” of the book is connected to the act itself, to the “explanatory papers” (*die Gerechsame Dokumente*) of the book, those defining its new ownership status. In this sense, the writer calls himself as such (“justice was priest Ursan”) when closing the donation act (letter, “letter of justice”).

In conclusion, the cases of annotations on Romanian old books, dated between the XVIIth and the 19th century, disseminated in the County of Sylvania, reveal the fact that the frequency of some terms used in writing these donation notes recording the “book deal” show not only some judicial customs, but also certain elements of Romanian written law, following the old royal regulations and representing definite clues for a juridical culture existing among the Romanian clergymen from this period. It is through this culture, together with the religious values, that the church accomplishes significant social and identity solidarities around the book, at the level of the rural communities.

Abrevieri bibliografice

- Bahner 1961 - W. Bahner, “Observații asupra metodelor actuale de cercetare a vocabularului”, în *LR*, X, 1961, 3, p. 193-203; X, 1961, 4, p. 304-311.
- Bahner 1967 - W. Bahner, *Das Sprach- und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von 1780-1880*, Berlin, 1967.
- Bahner 1977 - W. Bahner, “Problemele îmbogățirii lexicale în cadrul Școlii Ardelene raportate la mediul european din secolul al XVIII-lea”, în *LR*, XXVI, 1977, nr. 2, p. 194-203.
- Bărnăuțiu 1998 - Elena Bărnăuțiu, *Carte românească veche în colecții sătmărene*, Satu Mare, 1998.
- Bernea 1985 - E. Bernea, *Cadre ale gândirii populare românești*, București, 1985.

- Bochmann 1970 - K. Bochmann, "Dezvoltarea vocabularului social-politic român între 1840 și 1850", în *Actele celui de al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, XII, I, București, 1970, p. 869-873.
- Cânda 1982 - Ana Canda, "Carte veche românească în județul Sălaj (II)", în *ActaMP*, VI, 1982, p. 353-417.
- Cânda 1983 - Ana Canda, "Carte veche românească în județul Sălaj (III)", în *ActaMP*, VII, 1983, p. 539-588.
- Chartier 1998 - R. Chartier, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, 1998.
- Chartier 2008 - R. Chartier, *Écouter les morts avec les yeux*, Paris, 2008.
- Deleuze 1995 - G. Deleuze, *Diferență și repetiție*, București, 1995.
- DLR 1913 - *Dicționarul Limbii Române*, tom I, partea I (A-B), București, 1913.
- Drogeanu 1985 - Paul P. Drogeanu, *Practica fericirii. Fragmente despre sărbătoresc*, București, 1985.
- Dudaș 1990 - *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, 1990.
- Dudaș 1993 - Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1993.
- Fugariu 1983 - *Școala Ardeleană*. Ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu, I-II, București, 1983.
- Genette 1987 - G. Genette, *Seuils*, Paris, 1987.
- Guerreau 2001 - A. Guerreau, *Viitorul unui trecut incert. Ce fel de istorie a Evului Mediu în secolul al XXI-lea?*, Chișinău-București, 2001.
- Labarre 2001 - A. Labarre, *Istoria cărții*, Iași, 2001.
- Laurianu, Massimu 1871 - A. T. Laurianu și J. C. Massimu, *Glossariu care cuprinde vorbele din limba romana streine ...*, Bucuresci, 1871.
- Le Goff 1970 - J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970.
- Le Goff 1986 - J. Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu*, I-II, București, 1986.
- Le Goff 1995 - J. Le Goff, *Nașterea Purgatoriului*, I-II, București, 1995.
- Leu 1996 - Valeriu Leu, *Cartea și lumea rurală în Banat 1700-1830*, Reșița, 1996.
- Lossky 1993 - Vl. Lossky, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, București, 1993.
- Mălinaș 1993 - C. Mălinaș, *Catalog de carte românească veche. 1643-1830*, Oradea, 1993.
- Mălinaș 1995 - C. Mălinaș, "Formulele diplomatice caracteristice ex librisului românesc vechi", în *Philobiblon*, BCU "Lucian Blaga", Cluj-Napoca, 1995, II, 1, p. 170-174.
- Mălinaș 2006 - C. Mălinaș, "Biblioteconomie din însemnări pe cărți și manuscrise vechi", în *In honorem Gabriel Ștrempel*, Satu Mare, 2006.
- McKenzie 1986 - Donald F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts*, Londres, 1986.
- McKenzie 1991 - Donald F. McKenzie, *La Bibliographie et la sociologie des textes*, Paris, 1991.
- McKenzie 2002 - *Making Meaning. "Printers of the Mind" and Other Essays*. Edited by Peter McDonald and Michael F. Suarez, S.J., Amherst, 2002.
- Ofrim 2001 - Alexandru Ofrim, *Cheia și Psaltirea. Imaginarul cărții și al scrisului*, Pitești, 2001.
- Oros 1997 - I. Oros, "«Târgul cărții» – un cronotop al sărbătorescului", în *Silvania*, Zalău, nr. 2/1997, p. 74-76.
- Oros 2001 - I. Oros, "Retoric și ritualic în transmiterea moștenirii spirituale (după însemnări pe vechi cărți românești din Sălaj)", în *Raft Liber*, 7, Zalău, 2001, p. 55-57.
- Oros 2006 - I. Oros, "Ipostaze ale insecurității cărții după însemnările de pe cartea românească veche din Țara Silvaniei (sec. XVII-XIX)", în *Sargetia*, XXXV, 2006, p. 583-589.
- Oros 2007 - I. Oros, *Mentalități colective și identități sociale ilustrate de cartea românească veche din Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX)*, [referat de doctorat], Universitatea "1 Decembrie 1918", Alba Iulia, 2007.
- Oros 2008 - I. Oros, "Despre scris și lectură după însemnări pe vechile tipărituri și manuscrise din Sălaj", în *Valori bibliofile din patrimoniul național cultural român. Cercetare și valorificare*, Ploiești, 2008 (sub tipar).
- Radosav 1998 - D. Radosav, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, 1995.

- Roșian-Cornea 2002 - Rodica Roșian-Cornea, *Basmul - text și relații textuale*, Universitatea “1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 2002.
- Socolan 2005 - A. Socolan, *Circulația cărții românești până la 1850 în județul Maramureș*, Baia Mare, 2005.
- Stanciu 2005 - Laura Stanciu, *Orientări în studiul discursului istoric. Aspecte semantice. O propunere pentru istoria Transilvaniei*, Alba Iulia, 2005.
- Stoichiță 1995 - V. I. Stoichiță, *Efectul Don Quijote. Repere pentru o hermeneutică a imaginarului european*, București, 1995.
- Ștefănescu 2004 - B. Ștefănescu, *Sociabilitatea rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblativ de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec. XVII-XIX*, Oradea, 2004.
- Ștefănescu 2006 - B. Ștefănescu, *Lumea rurală din vestul României între medieval și modern*, ediția a II-a, Oradea, 2006.
- Teodor et alii 2002 - Pompiliu Teodor, Iacob Mârza, Laura Stanciu, *Semantică politică iluministă în Transilvania (sec. XVII-XIX): glosar de termeni*, Alba Iulia, 2002.
- Trenard 1972 - L. Trenard, “Histoire et sémantique”, în *RÉSEE*, X, 1972, 3, p. 423-448.

Cuvinte-cheie: analiză morfologică, câmp semantic, formularistică, însemnări, marginalia, medievistică, paratext, paratextologie, pomelnic, semantică istorică, spațiu liminar, zăpis.

Keywords: annotations, diptych, formularistic, historical semantics, linear space, marginalia, medieval studies, morphological analysis, note, paratext, paratextology, semantic field, writing,